

تویژینه‌وهیه کی شیکارانه‌ی ده‌ستخه‌تی توحفه‌تولخولان فی زمانی کوردان به‌رهه‌می مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی

هیمین عومه‌ر ئه‌حمه‌د^۱

پروفیسوری یاریده‌ده‌ری زمان و ویژه‌ی کوردی، زانکۆی سۆران و زانکۆی بینگۆل
تاریخ دریافت: ۱۵ آبان ۱۳۹۷؛ تاریخ پذیرش: ۶ بهمن ۱۳۹۷؛ صص ۱۶۷-۱۸۵

چکیده

ملا محمود بایزیدی (۱۷۹۷-۱۸۶۳) یکی از نویسندگان کرد است که تأثیر مهمی در آغاز ادبیات مکتوب کردی کرمانجی داشت و به پشتیبانی الکساندر ژابا، کونسول روسی در ارزروم، خدمت قابل ملاحظه‌ای به ادبیات مکتوب کردی کرده است. تاکنون از آثار «عادات و رسومات نامه‌ی اکراد»، «چهل حکایت» و چند نوشته‌ی کوتاه دیگر که بگذریم، اثر دیگری از وی تصحیح نشده است؛ به همین سبب این پژوهش یکی از آثار نویسنده را مورد بررسی قرار می‌دهد که درباره‌ی زبان و دستور زبان کردی است که در سال ۱۸۵۶ برای ژابا تألیف کرد. در این پژوهش جدا از تصحیح تمام دستخط، اسلوب و دیدگاه‌های بایزیدی به زبان کردی و دستور زبانش را روشن می‌کنیم. چگونگی تأثیرپذیری از زبان عربی، ریزه‌کاری‌های مخصوص زبان کردی، مقایسه‌های زبانی زبان کردی با زبان ترکی، ترکیب بخشی از واژه و زبان محاوره‌ی لهجه‌ی کرمانجی میانه با لهجه‌ی کرمانجی شمال، نوآوری در مفهوم‌سازی و اصطلاحات تخصصی-علمی زبان، دیالوگ‌های او برای یادگیری زبان، شیوه‌ی مترادف و بخش‌های زبان محاوره در میان لهجه کرمانجی شمالی محورهای این پژوهش هستند. اهمیت این پژوهش در این است که برای اولین بار این دستخط تصحیح می‌شود و اولین کتاب دستور زبان کردی است که بسیار درباره‌ی واژه‌سازی، جمله‌سازی، صدا سازی و فرهنگ‌سازی بحث کرده است. علاوه بر این برای اولین بار است که دستخط کردی مربوط به ۱۷۰ سال قبل پیش تصحیح می‌شود.

واژگان کلیدی: دستور زبان کردی، لهجه کرمانجی شمالی، واژه‌سازی، فرهنگ، ملا محمود بایزیدی، ژابا

کورتیه

مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی (۱۷۹۷-۱۸۶۳) یه‌کیک له‌و نووسه‌ره کوردانه‌ی که نه‌قشی گه‌وره‌ی له‌سه‌ره‌تاکانی ئه‌ده‌بیاتی نووسراوی کوردی چاندووه و به پشتیبانی ئه‌لیکساندر ژابای قونسولۆسی روسی له‌ ئه‌رزهرۆم، خزمه‌تیکی به‌رچاوی به‌ ئه‌ده‌بیاتی نووسراوی کوردی کردووه. تا ئیستا له‌ به‌رهه‌می عادات و رسوماتنامه‌ی ئه‌کردی و چل حیکایه‌ت و چه‌ند ورده نووسینیکی تر بترازی، به‌رهه‌می دیکه‌ی ساغنه‌کراوه‌ته‌وه. ئه‌م تویژینه‌وه‌یه تیشک ده‌خاته‌سه‌ره به‌رهه‌میکی ئه‌و نووسه‌ره‌ی کورد له‌باره‌ی زمان و ریزمانی کوردی که له‌ سالی ۱۸۵۶ بو‌ خاتری «ژابا»ی داناووه. باسه‌که وپرای ساغ‌کردنه‌وه‌ی ته‌واوی ده‌ستخه‌ته‌که، شیواز و روانینه‌کانی بایه‌زیدی بو‌ زمانی کوردی و ریزمانه‌که‌ی ده‌خاته‌ه‌وه له‌ چۆنیه‌تی کارتی‌کراوی له‌ ریزمانی عه‌ره‌بی و ورده‌کاریه‌کانی تابه‌ت به‌ زمانی کوردی و به‌راوردیه‌ی زمانیه‌کانی له‌ هه‌مه‌به‌ر زمانی تورکی و تیکه‌ل‌کردنی به‌شیک له‌ وشه و ئاخاوتنه‌کانی زاری کرمانجی ناوه‌راست له‌گه‌ل زاری کرمانجی ژوروو و داهینانی له‌ دروست‌کردنی تیگه‌ه و زاراوه تابه‌ته‌کانی زانستی زمان و دیالوگه‌کانی بو‌ فیربوونی زمان و شیوازی هاوواتا و به‌شه‌کانی ئاخاوتن له‌ناو زاری کوردی کرمانجی ژورووودا ده‌بنه‌ ته‌وه‌ری تویژینه‌وه‌که. گرنگیی ئه‌م تویژینه‌وه‌یه له‌وه‌دایه‌ یه‌که‌م جاره ئه‌م ده‌ستخه‌ته‌ ساغده‌کریته‌وه و ده‌بیته‌ یه‌که‌م به‌رهه‌می ریزمانی کوردی که به‌ فراوانی له‌باره‌ی وشه‌سازی و رسته‌سازی و ده‌نگ‌سازی و فه‌ره‌ه‌نگ‌سازی دواوه. وپرای ئه‌وه‌ی یه‌که‌م جاره ده‌ستخه‌تیکی کوردی پیش ۱۷۰ سال له‌مه‌وبه‌ر ساغده‌کریته‌وه.

وشه‌سه‌ره‌کیه‌کان: ریزمانی کوردی، زاری کرمانجی ژوروو، وشه‌سازی، فه‌ره‌ه‌نگ، مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی، ژابا

¹ Hemin.ahmad@soran.edu.iq

۱- پیشه‌کی

ئه‌گه‌رچی به گشتی میژووی نووسراوی کوردی زۆر دوور نییه، به تاییه‌تیش میژووی په‌خشانی کوردی، هه‌میشه کورد له هه‌ولێ ئەوه دابوو کهم تا زۆر بتوانیت ده‌ستخه‌ت و که‌شکۆل و به‌یازه‌کانی خۆی بپشکنیت و سه‌باره‌ت به په‌خشانی کۆنی کوردی شتی تازه بدۆزیته‌وه. هه‌لبه‌ت له نیو میژووی په‌خشانی کوردیشدا بابه‌تی زمانناسی کوردی گرنگییه‌کی تاییه‌تی هه‌یه، به تاییه‌تی له‌وه‌دا که سه‌دان ساڵ پیشتر نووسهر و زانایانی کورد به عه‌ره‌بی ده‌باره‌ی رێزمانی عه‌ره‌بی گه‌لێک به‌ره‌هه‌میان نووسیوه. بۆیه تا ئەم دواییانه‌ش به‌ره‌هه‌میکی تاییه‌ت به‌ زمانی کوردی له کاروانی په‌خشانی کوردیدا که‌متر بینراوه.

هاتنی ئەلیکساندر ژابای قونسولی رووس بۆ شاری ئه‌رزه‌رۆم له باکووری کوردستان، له کۆتایی نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزه‌مدا ته‌کانیکی گه‌وره بوو بۆ به‌ره‌وپیشبردنی ژانری په‌خشانی کوردی به لایه‌نی جۆراوجۆره‌وه، چونکه تا ئەوسا شیعر قه‌له‌مه‌روی مه‌یدانی نووسینی کوردی بوو و ئیتر له‌وه‌به‌دوا به‌هاوکاری مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی، ژابا توانی کۆله‌گه‌یه‌کی گه‌وره‌ی که‌له‌پووری کوردی دروست بکات و به‌ره‌هه‌می جۆراوجۆری نیو کۆمه‌لگه‌ی ئەوسای کوردی له نهمان رزگار بکات. له‌و سۆنگه‌شه‌وه داوا له بایه‌زیدی ده‌کات که به‌ره‌هه‌مێک ده‌باره‌ی رێزمانی کوردی بنووسیت و به‌و هۆیه‌وه ببیته سه‌ره‌تایه‌ک بۆ هه‌موو ئەوانه‌ی ده‌یانه‌وێت فیری زمانی کوردی بین و یان بیان‌ه‌وێت ئەو زمانه بناسن. ئەم توێژینه‌وه‌یه «توێژینه‌وه‌یه‌کی شیکاریی ده‌ستخه‌تی توحفه‌تولخولان فی زمانی کورد/ان نووسینی مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی هه‌ولێکه بۆ ناساندنی یه‌کیه‌ک له‌و ده‌ستخه‌تانه‌ی به‌ فه‌رمانی ئەلیکساندر ژابا نووسراوه‌ته‌وه. تێیدا مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی به‌ شیوه‌ی په‌خشان باسی له بناغه‌ی فیربوونی زمانی کوردیی کورمانجی کردووه و ده‌بیته یه‌که‌م به‌ره‌هه‌می تیروته‌سه‌ل بۆ ئەوسای میژووی په‌خشانی کوردی که کوردێک به‌ خۆی بناغه‌ی نووسینی رێزمانی زمانه‌که‌ی دا‌برێژیت.

گرنگیی ئەم توێژینه‌وه‌یه له‌وه‌دا‌یه پاش نزیك ۱۷۰ ساڵ بۆ یه‌که‌م جار ده‌ستخه‌ته‌که‌ ساغده‌کریته‌وه و له شیوه‌ی توێژینه‌وه‌ بنه‌ماکانی هزری بایه‌زیدی و به‌رنامه‌ی کارکردنی له‌و به‌ره‌هه‌مه‌دا ده‌خاته‌روو. هه‌روه‌هاش سه‌ره‌تا‌کانی میژووی په‌خشانی کوردی چهند ساڵێک ده‌باته پیشتر و روانینی ئەوسای زانایه‌کی کورد له‌باره‌ی زمانی کوردی نیشان ده‌دات. باسه‌که به تیروته‌سه‌لی شروقه‌ی پیکهاته‌ی ده‌ستخه‌ته‌که‌ی کردووه. وێرای ناساندنی هه‌ریه‌که له ئەلیکساندر ژابا و مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی، ده‌ستخه‌ته‌که‌ی ناساندووه و پاشان به‌رنامه‌ی بایه‌زیدی له نیو ده‌ستخه‌ته‌که‌دا دیارکردووه و باسه‌که‌ی به‌سه‌ر چهند سه‌ره‌مژاریکدا دا‌به‌ش کردووه، له‌وانه بایه‌زیدی و کاریگه‌ربوون به رێزمانی زمانی عه‌ره‌بی و هه‌روه‌ها ورده‌کارییه‌کانی

بايەزىدى لە دەستخەتە كەيدا لە ھەريە كە لە كۆك و رەگى دروستبوونى كارە كان و وردبوونە ۋە لە چەند بابەتتىكى رېزىمانى ۋەك نەفى و نەھى، سەرسورمان، و جەختكردنە ۋە (تەئكىد) و ئەو بابەتانەى كە بە كار-ۋە گرېدراون. دواتر بەرنامەى بايەزىدى لە گرنگيدان بە ناو و ھەموو ئەو بابەتانەى كە بە ناو ۋە پەيوەستكراون. وپراى ئەمە پرسى فەرھەنگسازى و چۆنيەتى مامەلە كوردنى بايەزىدى لە گەل فەرھەنگ و بەرنامە فەرھەنگىيە كەى و دواجارىش مەزراندنى مېژوو لە چوارچىۋەى پرسىيار و ۋەلامدا كە بايەزىدى لە چوارچىۋەى دىالوگدا ئەمەى بەرجەستە كردوو. لە ھەموو ئەم مژاراندەدا وىستراو رۋانىنى بايەزىدى بۆ مەسەلەى زمان شىبكرېتە ۋە لە كويدا لە گەل رېيازى رېزىمانسىيە ئەمرودا يەكى نەگرتە ۋە ئامازەى پىدراو. بەم شىۋەيە تەواۋى دەستخەتە كە بۆ رېنووسى ئىستەى كوردى ساغكراو تەو ۋە بە كورتىش و بە شىۋازى شروڤە كارىي ۋەسفى ئەم تۆيۈنلەنمە ۋە يەكە لە بارە ۋە كراو.

۲- ناساندنى دەستخەتە كە

ئەم دەستخەتە كە لە كۆلىكسۆنى ئەلىكساندر ژابا بە ژمارەى Kurd 8/a پارىزراو ۋە ۱۴۴ لاپەرەيە ۋە بە شىۋەى پەخشان باسى چۆنيەتى فېرېبوونى زمانى كوردى دەكات. يان، بە واتايەكى تر، ناساندنى زمانى كوردىيە، لە گەل شىدا چەند لاپەرەيەكى بۆ فەرھەنگى كوردى-توركى تەرخانكردوو ۋە لە كۆتايىيە كە شدا دايە لۇگىكى ھىناو تەو ۋە بۆ ئەو كەسەى بىھويت بە كوردى قسە بكات.

ئەم دەستخەتە مەلا مەحمود بايەزىدى بۆ خاترى مير ئەلىكساندر ژاباى نووسىۋە. ھەر لە سەرەتاو بايەزىدى ناۋى كىتەبە كەى بەمە دەھىتت: «هذا كتاب قواعد لسان كوردى يە فى عادتھم.» لە لاپەرەى دواتردا دەنووسىت: «رسالة تحفة الخلان فى زمانى كوردان.» ئىنجا دېتە سەر ناساندنە كە و دەنووسىت:

اشى پەسنا خودى و سەلەواتا سەرنجا، تو بزانى كو سەبەبى پىك ئىخستنا فى ريسالەيى ئەو، كو مە دگەل كونسولى دەولەتا فەخىما روسىيە كو ساكىنە ل ئەرزەرۇمى مير ژابا، ژ مېژ دۆستى و ناسى ھەبوو و ئەوى ژى قەوى زېدە مەيلا زانينا زمانى كورمانجان دكر، ئىجارى مە ژى موراد كر كو ئەم ژى ريسالەيەكى د بەحسا ۋى زمانيدا پىك بخىن، ئىدى مە دەست پى كر و ناقى ريسالەيى ژى توحفە تولخولان فى زمانى كوردان ھاتە دانىن، خودى تەمام كرنى ژى راست بىنە، ئامىن.

ئەمما بەعد:

تو بزانى كو زمانى كورمانجى ژى ۋە كو زمانىد ... كۆتايىيە كەى ئەمەيە: ئىدى ئەفە نابتن مروفا بى كو ئەز بىمە سەبەبى ئىخسىرا عىلەكى ب ئىزنا خوەدى نھا دى جەوابى ئەسسەحى بىن

و ئەز ژێ مزگینا خوه ب دەسینم و پیسیرا من ژێ ژ دەست وه خهلاس بیتن، ئەف شوکری خوه دێ قاسیدید چووپی هاتن و مزگینی ئینان کو راسته، وه سسهلام. کتبه لأجل دوستی میر ژابا کونسولوسی فهخیمه ی رووسیه در ارضوم.

۲-۱- ئەلیکساندر ژابا کییه؟

ناوی ژابا له سهراوهی جوړبه جوړه وه به شیوهی جوړبه جوړه ده بینریت. هۆکاره که ی ئەوه یه ناوبراو ناسنامه یه کی فره لایه نی هه بووه له بواره کانی زمان، میژوو، رۆشنیری و ئەدهبیاتی زۆر نه تهوان کاری کردوو و به چهند زمانیک نوسیویه تی. بۆ وینه له سهراوه کانی پۆلۆنیا به ناوی August Kosciezsa Zaba هاتوو و له سهراوهی رووسیدا به ناوی August Dementevič Jaba و له سهراوه کانی ئەلمانیا شدا به ناوی August Jaba هاتوو. ههروه ها نازناوه که یشی به شیوهی جودا جودای وهك Saba, Shaba, Yaba, Zhaba, Zaba, Caba هاتوون (۲۹، ۲۰۱۵: çelik). ئۆگست ژابا له رۆژی ۱۵ ی ئابی سالی ۱۸۰۱ له قیلنا له لیتوانیا له خیزانیکی سهرابازی له دایک بووه. باوکی ناوی دۆمینیک ژابا (۱۷۶۵-۱۸۴۸) بووه، که سیکی دهوله مند بووه و خاوه نی چهندین گوند و ئاواپی بووه. له ناو بنه ماله ی ژابا له شهش برا پینجیان له ریزی ئەفسه ری دا بوون. ژابا دوا ی ئەوه ی هه موو قوناغه کانی خویندن به سه رکه وتووپی ده بریت، له ۲۹ ی ئایاری سالی ۱۸۲۴ دا له وه زاره تی ده ره وه ی رووسیا سه ره تا وه کوو وه رگیر کار ده کات، به لام ئەم کاره ی به دل نابێ و داوا ده کات هه ر له هه مان وه زاره ت بیه ته به شی رۆژه لاتیه کان. دوا ی ئەوه ی به سه رکه وتووپی ئەم به شه ده بریت، له ۲ ی نیسانی ۱۸۲۸ ده بیته وه رگیر له کۆلیژی ده وله تی بۆ کاروباری هه نده ران. دوا ی ئەوه ی له ۱۷ ی نیسانی ۱۸۳۰ دا ئەرکینکی نه یینی له یافا پی ده سپین. ژابا زۆر سه رکه وتوو ده بیته و له سه ر پینشیازی ده سته لاتی سه رووی خو به وه له ۲۱ ی نیسانی ۱۸۳۱ ده یخه نه ریزی کونسولی فه خری. له دوا ی ته واو کردنی چهند ئەرکینک له ئاداری ۱۸۳۲ له سالۆنیک و ئۆکتۆبه ری ۱۸۳۵ له سمیرنا، له ۲۱ ی ئاداری ۱۸۳۸ وه کو یه که مین وه رگیر و راویژکاری کونسولگه ری گشتیی رووسیا له سمیرنا کار ده کات. له ۱۱ ی ته مموزی ۱۸۴۲ ده بیته راویژکاری ده ربار و له ۲۲ ی ئابی ۱۸۴۶ میدالیای شه ره ف له به رامبه ر خزمه تی بی پسانه وه ی پانزه سالی وه ره گریت. له ۲۹ ی ئایاری ۱۸۴۸ دا ژابا ده ستنیشان ده کریت بۆ پۆستی کونسولی رووسیا له ئەرزه رۆم و تا هه لگه رسانی جهنگی قرم هه ر له پۆستی کونسولخانه ی رووسیا له و شاره دا ماوه ته وه.

له ۱۱ ی ئایاری ۱۸۵۶ دووباره بۆ جاری دووه م کرایه وه به کونسولی رووسیا له ئەرزه رۆم و تا وه کو ۲۷ ی حوزه ییرانی ۱۸۶۶ هه ر له م پۆسته دا مایه وه. ژابا ماوه ی پانزه سال زیاتر له شاری

ئەرزەرۇم ژياۋە و لەم ماۋەيەدا دوو جاۋ ۋە كو كونسولنى رووسا لەۋيىدا ماۋەتەۋە لە نىۋان (۱۸۴۸ - ۱۸۵۳) و (۱۸۵۶ - ۱۸۶۶) و لەم ماۋەيەدا بەتايىبەتى لە نىۋان سالانى ۱۸۵۶ تا ۱۸۶۶ ماۋەي دە سالان ژابا توانىۋەتتى گەنجىنەيەكى يەكجار گەۋرەي زمانى كوردى لە فەۋتان رزگار بكات و بە يارىدەي زاناي گەۋرە مەلا مەحمۇود بايەزىدى توانيان كۆمەلنىك دەستىۋوسى كوردى لە فەۋتان رزگار بكن. دەگوتىت ژابا زمانە رۆژھەلاتىيەكانى: توركى، عەرەبى، فارسى و كوردى زانىۋە و كۆمەل دەستىۋوسەكانى ژابا بە زمانە رۆژھەلاتىيەكان ۲۶۰ دەستىۋوس بوون. لە كۆي ئەو ۲۶۰ دەستىۋوسە تەنيا ۱۶۰ دەستىۋوسى ماون و ئەۋانى ترون بوونە كە پىدەچى زۆربەيان دەستىۋوسى كوردى بن. لە دەستىۋوسى سالانى ھەشتايەكانەۋە پىرى و نەخۇشى زۆريان بۆ ھىناۋە و لە نامەيەكدا بۆ يۇستى لە ۱۲ى ئايارى ۱۸۸۱ دا دەنووسىت: راستىيەكەي ھىشتا چەند تىكستىكى دىكەي كوردىم لا ماۋە، بەلام ئەفسۇس چىتر ناتوانم بە ھۆي بارى لەشساغىمەۋە: لاۋازى قاچ، دەست و بىنايىم خەرىكىان بىم. چابا لە ژيانىدا دوو ژنى ھىناۋە جۆزىفېن و مۇسترا، ژنى يەكەمى سالى ۱۸۳۰ گواستۆتەۋە و سالى ۱۸۴۸ لە سمىرنا كۆچى دوايى دەكات و لەم ژنە دە مندالى ھەبوۋە و دوۋەمىن جار سالى ۱۸۵۰ لەگەل ژنى دوۋەم ھىلېن گىرۆزەماۋەند دەكات و لەۋىش دە مندالى دەبى. ژابا لە ۳ى ژانۋىيەي ۱۸۹۴ لە سمىرنا و لە تەمەنى نەۋەد و سى سالىدا كۆچى دوايى دەكات (ژابا، ۲۰۱۰: ۱۵ - ۱۶).

۲-۲- مەلا مەحمۇود بايەزىدى كىيە؟

مەلا مەحمۇود بايەزىدى لە سالى ۱۷۹۹ لە ناۋچەي بايەزىد لە باكورى رۆژھەلاتى كوردستانى توركىا لەدايك بوۋە. ھەر لەۋىش دەستى بە خويىدن كىرۋە، پاشان لە تەۋرىز پىرى فارسى بوۋە، ئىنا سەر لەنۆي ھاتۆتەۋە شارهكەي خۆي و بوۋە بە بەرپۆبەرى قوتابخانەي ئايىنى (حوجرە). بايەزىدى لەگەل شكانى بەھلوول پاشاي كورد، دواين مىرى كورد لە بايەزىد، شارهكەي خۆي جىدىلنى و دەچىتە ئەرزەرۇم و لەۋى دەبىتە خواجه، پاىيەكى بەرز لەناۋ نوۋسەر و رۆشنىرانى ئەۋى داگىردەكا. لەكاتى راپەرىنەكەي بەدرخان پاشاي جەزىرە لە سالى ۱۸۴۶ دژى عوسمانىيەكان، مەلا مەحمۇود بايەزىدى بەرپىسارىيەكى مېژۋويى دەكەۋىتە ئەستۆ ئەۋىش نىۋەندگىرىي عوسمانىيەكان و بەدرخاننىيەكانى كىرۋە، بەلام دواتر عوسمانىيەكان بە تۆمەتى ئەۋى كە لايەنگىرى مىرى بەدرخان بوۋە تۆمەتى خىانەتى دەدەنە پال و زىندانى دەكەن و دواتر بۆ شارى وانى دوۋردەخەنەۋە. سەرچاۋەي دىكە پىيى وايە دواي ئەۋەي بايەزىدى لە مەدرەسەي خانى لە بايەزىد مودەرىسايەتى دەكات. لە سالى ۱۸۵۵ شەرى عوسمانى و رووسان دەقەۋمى و لەبەر ھەندى بايەزىدى ناچار دەبىت بەرە ئەرزەرۇم كۆچ بكات و لەۋى لەبەر ھەژارىي توۋشى رەۋشپىكى ناخۇش دەبىت و دواي ئەۋەي لە قونسلىخانەي رووسيا ژابا دەناسىت، ئىدى دەرگاي كار و خەباتى بۆ دەبىتەۋە (ztürk، ۲۰۱۷: ۱۸). شارهزايى بايەزىدى لە بارەي چۋار زمانە

گرنه که ی رۆژه لاتدا هینده فراوان بووه، که له ناو نووسهره کانی شاری ئه زه رۆمدا ته نیا روو له بایه زیدی ده کرا بو نووسین به فارسی یان بو وه گێران له فارسییه وه بو تورکی. له ره وانبێژی و ئه ده بیاتی عه ره بی و فارسی و تورکیدا شاره زاییه کی بی وینه ی هه بووه. قورئاناس، مه لایه کی شاره زا، نووسهریکی به توانا بووه. له نازناوه ئه ده بییه کانی مه لا مه حموود بایه زیدی: مه حموود ئه فهندی، فه قیر مه حموود ئه فهندی، خواجه مه حموود ئه فهندی (پیربال، ۲۰۰۰: ۴)، مه لا ئه فهندی، حاجی مه حموود ئه فهندی بووه. له سالی ۱۸۶۳ له بایه زید کۆچی دوایی کردوووه (Ztürk، ۲۰۱۷: ۱۹).

له بهر ئه وه ی له هه موو به ره مه کانی ناوی خۆی نه نووسیوه، یان به ناوی جۆر به جۆره وه کتیبی نووسیون، بۆیه تا ئیستا هه موو به ره مه کانی ته واو دیار نین. ئه و به ره مه مانه ی که تا ئیستا جیگێر کراون بریتین له:

- ۱- عادات و رسوماتنامه یی ئه کرا دییه؛
- ۲- ته واریخی جه دیدی کوردستان (میژووی نویی کوردستان)؛
- ۳- وه گێرانی شه ره فنا مه؛
- ۴- فه ره نگا کوردی- فره نسی؛
- ۵- فه ره نگا ده قۆکا کوردییا هه کاری- ره وه ند؛
- ۶- فه ره نگا کوردی- رووسی- فره نسی- کوردی؛
- ۷- سه رف و به عزتی ئوسولی لازیمه یا ته علیمه ب زمانی کورمانجی یه؛
- ۸- چیرۆکا مه م و زین (په خشان)؛
- ۹- جامیعه یی ریساله یین حیکایه تان؛
- ۱۰- توحفه تولخوللان فی زمانی کوردان؛

له گه ل نووسینه وه ی چه ندین به ره مه می شاعیر و نووسه رانی کورد.^۱

۳- به رنامه ی بایه زیدی له نووسینی کتیبه که

هۆکاری نووسینی کتیبه که وه ک له پێشه کیی کتیبه که دا هاتوووه، بایه زیدی ئاماژه به وه ده کات که بو خاتری ئه لیکساندر ژابا ئه م کتیبه ی نووسیوه و هه ره وه ئاماژه به کۆنیی دۆستایه تی خۆی له گه ل ناوبراو ده کات، ئه مه ش به لگه ی ئه وه یه بایه زیدی ماوه یه کی درێژ له گه ل ژابا دۆستایه تییان هه بووه، هه ره وه ک پاش سوپاس و ستایش بو خودا ئه م راستییه نیشان ده دات:

پاشی په سنا خودی و سه له واتا سه رنجا، تو بزانی کو سه به بی پیک ئیخستنا فی ریساله یی ئه وه، کو مه دگه ل کونسولی ده وله تا فه خیمه روسییه کو ساکینه ل ئه زه رۆمی میر ژابا، ژ میژ دۆستی و ناسی هه بوو و ئه وی ژی قه وی زیده مه یلا زانینا زمانی کورمانجان دکر، ئیجاری مه ژی موراد کر کو ئه م ژی ریساله یه کی د به حسا وی زمانیدا پیک بخین، ئیدی مه ده ست پی کر و ناقی

^۱ ته واوی ئه و به ره مه مانه ی سه ره وه له کۆلکسیۆنی ئه لیکساندار ژابا پارێزاون و ئیستا لای ئیمه هه ن.

ریساله‌یی ژێ توحفه‌تولخولان فی زمانی کوردان هاته دانین، خودی ته‌مام کرنی ژێ راست بینه، ئامین.

به واتایه‌کی دیکه، ئه‌و راستییه‌ش ڕوون ده‌کاته‌وه که ژا‌با له‌میژ بوو چه‌زی ده‌کرد فی‌ری زمانی کوردی بی‌ت، بۆیه داوای له‌بایه‌زیدی کردووه که کتیبیک له‌باره‌ی زمانی کوردی بنووسیت. ناوی کتیبه‌که‌شی ناوه توحفه‌تولخولان فی زمانی کوردان.

۴- بایه‌زیدی و کارتیکراوی له‌ری‌زمانی عه‌ره‌بی

بایه‌زیدی له‌م کتیبه‌دا ته‌واو له‌ری‌زمانی عه‌ره‌بی کاریگه‌ری وه‌رگرتووه، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ناوبراو وه‌ک هه‌ر زانایه‌کی دیکه‌ی نیو کۆمه‌لی کورده‌واری سه‌رچاوه‌ی ڕۆشنگیری و زانسته‌که‌یان زمانی عه‌ره‌بی بووه و له‌حوجره و مه‌درسه‌کاندا ری‌زمانی عه‌ره‌بیان خویندووه، بۆیه به‌کاریگه‌ری ئه‌و زمانه‌هاتوووه ری‌زمانی کوردی‌شی دارشتوووه. بۆ وینه، له‌زمانی عه‌ره‌بیدا هه‌ر له‌یه‌که‌م ده‌ربریندا ئه‌وه ده‌گوتری‌ت که: الکلام اما اسم و فعل و حرف. بایه‌زیدیش هه‌ر له‌سه‌ره‌تاوه به‌کاریگه‌ریی زمانی عه‌ره‌بی ئه‌مه‌ی نیشانداوه: هه‌ر چی خه‌به‌ری ژ ده‌قی ئینسانی ب ده‌رکه‌فه، یان فعله‌یان ئیسمه‌یان حه‌رفه، قاتا ب غه‌یر ژ فان سی‌ قسما‌ن ئیدی ئه‌سلا خه‌به‌ردان نابتن وکو ئه‌و سانه هه‌رچی خه‌به‌ر هه‌نه‌پیکه‌له‌ وان سی‌ قسما‌ن دبن: فعل، ئیسم، حه‌رف.

خالیکی دیکه‌ی کاریگه‌رییه‌که‌ له‌ به‌کوردی نه‌کردنی تیگه‌ه و زاراوه‌کان ده‌رده‌که‌ویتی، بایه‌زیدی له‌به‌ر هه‌مه‌که‌یدا به‌شی هه‌ره‌ زۆری تیگه‌هه‌کانی وه‌ک عه‌ره‌بی خۆی نووسیوه‌ته‌وه و هه‌ولێ به‌کوردی کردنی نه‌داوه، ته‌نیا له‌کاتی شروقه‌کردن و ناساندنه‌که‌دا به‌کوردی ناساندوونی. بۆ وینه هه‌موو تیگه‌هه‌کانی وه‌ک فاعل، مه‌فعول، حه‌رف، فیعلی لازم، فیعلی موته‌عه‌ددی، سیفه‌ت، وه‌ک خۆی نووسیوه‌تی‌وه: فعل ژێ دوو قسمه، قسمة‌ک موته‌عه‌ددی و قسمة‌ک لازم دبێژین، قسمة‌ی موته‌عه‌ددی ژێ ئه‌وه کو ئه‌و فعل ژ فاعیلی په‌یدا دبتن ب بال مه‌فعوله‌کی وه‌کو نه‌ادا وه‌ ئستاند.

۵- ورده‌کارییه‌کانی بایه‌زیدی له‌ده‌سته‌خته‌که‌یدا

۵-۱- وردبوونه‌وه له‌کۆک و ره‌گی دروستبوونی کاره‌کان

بایه‌زیدی راسته‌به‌کاریگه‌ریی زمانی عه‌ره‌بی ری‌زمانی کوردی نووسیوه‌ته‌وه، به‌لام به‌وردبوونه‌وه‌ی له‌ئاخواتنی کوردی خۆی یاسا و ری‌سای دروست کردووه، بۆ نمونه هه‌روه‌ک چۆن له‌دروستکردنی کاری ئیستای زمانی عه‌ره‌بیدا له‌کتیبه‌ری‌زمانییه‌کاندا ده‌گوتری‌ت پێویسته‌یه‌ک له‌هه‌ر چوار پیتی (أ، ن، ی، ت) بکه‌وێته‌پیش کاره‌که‌ ئه‌نجا ده‌بێته‌کاری ئیستا. بایه‌زیدیش بۆ

زمانی کوردی وای داناوه که دهبیت پیتی (د) بکهوڤته پیش کاره که و بیکاته کاری ئیستا، ههروهها بو کاری داهاتووش (ی) بکهوڤته دوای (د)ی زیادکراو:

فیعل موزاریع دوو قسمه، یان ئهوه کو دهلالهت دکهتن ئهف شۆله نها دئ بین، ژ وی قسمی را حال دبیزین، فیعل موزاریع ئهوه کو دئیتیدا یا ویدانی حهرف دال تیتته دانین، مهسه لا وه کو دبیزئی دکهتن، ددهتن، دبتن،^۱ یانی ئهفه کپین و داین و برین، نها فیلحال دئ واقع بین، ئهگه مهسه لا ئه شۆله دئ پاشی نها ببتن، ژ وی را موسته قهبل دبیزین، فیعل موسته قهبل ئهوه کو ههتا نها نه بوویه، لاکین پاشی نها دبتن. ئیجاری لازمه کو دگه ل حهرف دال یا یکی^۲ ژی داتینن، ئه و ژی دهلالهت کو ئهف فیعل وای پاشی ئی زهمانی پهیدا ببتن، ژقی فیعل را ژی موزاریعی ئیستیقبال دبیزین، یانی پاشی زهمانی نها دبتن، مهسه لا وه کو نها دبیزئی: کو دئ ببتن، دئ بدتن، دئ بخوتن، ئهف له فر دئ علامه تی ئیستیقباله.

باهه زیدی وردتر بوته وه و ههندی باری هه لاوڤرد و ئاوارته ی له زمانی کوردی باسکردوو له کاتی دارشتنی کاره کاندایا، وه ک کاری هاتن و وه ره، هه ره وه ک ده نووسیت:

وه هندک ئه فعالیتد کورمانجی ژی ههین کو فیعل وان و مهسده رید وان جودانه، وه کو نها دبیزئی: مهسده ری وی چووینه، لاکین ئه مرئی وی هه ره یه و ژ مهسده ری ژی ئه مر دبتن، ئه ماما دیسان حهرف (با) د به ری دا لازمه بچه ژی دبتن و ب غهیر ژ وی، وه کو نها وه ره یه ئه مره مهسده ری وی ژی هاتنه، لاکین ئه مرئی وی وه ره یه، ئهف ب حهرف با ژی نابتن، ئیلا وه ره یه.

۵-۲- وردبوونه وه له چه ند بابه تیکی ریزمانی

۵-۲-۱- نه فی و نه هی

نووسه ر ئامرازی نه فیکردن و نه هیکردنی به (م، ن) حسیب کردوو و تئیدا به چوار شیوه باسی کردوو:

ئه لف. له نمونه ی کاری رانه بوردودا خستویه تیه روو: ژ فیعل موزاریع نه هی ژی تیتن، یانی مه نعا کرنا ناوی فیعلی، علامه تی مه نه یی ژی دوو حهرفن (م، ن) یه کی ژ فان هه ردوو حهرفان به ری وی فیعلی داتینه، وه کو نها دبیزئی: «مه خو، مه ده، مه چه،^۳ ئهف میسالی میمی میسالا نوونی ژی وه کو نها دبیزئی: نه ره، نه که، نه به». له راستیدا کاره که کاری داخوازییه نه ک کاری رانه بردوو (موزاریع).

^۱ ئهف سی فیعلانه رهنگی وان هاتیه سوکرکن.

^۲ مه به ست (ی) یه نه ک (ی). به لام به هوی ئه وه ی له رینووسی ئه وسادا (ی) نه ده نووسرا بویه نووسه ر ته نیا (ی) نووسیوه.

^۳ ئهف سی فیعلانه رهنگی وان هاتیه سوکرکن.

بی. نیشانه که ده‌که‌وئته کو‌تایی فیعل: نووسه‌ر پیی وایه له هه‌ندیك فیعلدا نیشانه‌ی نه‌فی و نه‌هی ده‌که‌وئته کو‌تاییه‌وه، به‌لام له‌وه‌شدا که‌وتوئته هه‌له‌وه: وکو دنئ هنده‌ك ئه‌فعال ژی هه‌نه کو‌عه‌لامه‌تی مه‌نعئ ژ ئاخیری قه‌ دزه‌لقه، وه‌کو نه‌ا دبئیژی کو مه‌سه‌لا فیکنه نه‌ده، به‌رنه‌ده.

پی. نیشانه که ده‌که‌وئته ناوه‌راسته‌وه: نووسه‌ر له‌مه‌شدا هه‌له‌ی کردووه به‌وه‌ی پیی وایه نیشانه‌ی نه‌فیکردن ده‌که‌وئته ناوه‌راستی فیعل، که له‌راستیدا سه‌ره‌تایه نه‌ك ناوه‌راست: وه هنده‌ك فعل هه‌نه کو‌حه‌رفا نه‌فی دکه‌قنه ئورتا فعلی^۱ وه‌کو نه‌ا دبئیژی مه‌سه‌لا: قی نه‌خن، قی نه‌گرین، قی نه‌کوژه. ئه‌قنه حه‌رفا مه‌نعئ که‌تیه نیفا فعلی ئه‌قنه میسالیید نونی نه، ئه‌مما میسالیید حه‌رفی میم ببه واقیع ببه دنیتقا حروفید فیعلی وه‌کو نه‌ا دبئیژی مه‌سه‌لا قه‌مره‌شینه، قه‌مه‌که، قه‌مه‌زه‌لینه. خولاسه هه‌ر چی ئه‌فعالید کو حه‌رفی ف داوبی ویدانی دبتن عه‌لامید نه‌هی، ئه‌گه‌ر میم و ئه‌گه‌ر نوون ل ئورتا فعلی واقیع دبتن وه‌کو قان ئه‌فعالید مه‌زکووره.

تی. نووسه‌ر باسی زمانه‌وانی کو‌مه‌لایه‌تی و لایه‌نی پراگماتیکی له‌گه‌ل باری نه‌فیکردن تیکه‌ل کردووه و ئه‌مه‌شی له‌نیو تاییه‌تمه‌ندیی زمانی کوردیدا دۆزیوه‌ته‌وه، به‌وه‌ی له ده‌وروبه‌ری واتا و قسه‌کردندا هه‌ندی جار وشه‌یه‌کی وه‌ك (ئاه) واتای نه‌کردنی شته‌که ده‌دات: حروف هه‌نه کو ب مه‌عنا مه‌نعا فیعلی دبن، وه‌کو نه‌ا له‌فزی «ئاه» مرؤقه‌ك دبئیژته ته‌کو فلان شۆلی بکه، توژی د جوابیدانی دبئیژی ئاه، یانی ئه‌ز وی شۆلی ناکم.

نووسه‌ر هه‌مان رپسای زمانی عه‌ره‌بی که بو جودایی نه‌فی و نه‌هی هه‌یه له‌سه‌ر کوردی پراکتیک کردووه، بو وینه پیی وایه نه‌هی له‌کاری رابردوودا ناکریت و ته‌نیا ده‌بیت کاری رانه‌بردوو و داها‌توو بیت: د فعلا ماضی دا ئه‌مر و نه‌هی نابتن، له‌ورانی بۆری یه، شۆلا بۆری ئه‌مر و نه‌هی مومکین نابتن، به‌لکو ئه‌مر و نه‌هی مه‌خسوسه ب فعلا موزاربع کو حاله یان نه‌ا دی ببتن و یان ب فعلا ئیستیقباله، کو دی پاشی نه‌ا بیته وجودی. ئیجاری تو ئه‌مر دکی کو بلانی بکتن یانی نه‌هی وه‌کی کو بلانی نه‌کتن.

۵-۲-۲- ئامرازی سه‌رسورمان

نووسه‌ر سه‌رسورمانی به‌ ئامراز دانه‌ناوه و به‌لکو ناوی فیعلی لینه‌وه، له‌وه‌شدا (چ/چه) ی وه‌ك فیعله که حسیب کردووه، ئه‌مه‌ش ئه‌وه‌نده‌ی هیز و ئاوازه‌ی گوتنه‌که سه‌رسورمانه‌که دیارده‌کات

^۱ واته ده‌که‌ونه ناوه‌راستی فیعله‌که.

ئەوێندە بە شیوەی نووسین نیشان نادریت. لەو بارەدا ناوبراو بۆ ئەوێ باس لە نیشانهی (!) سەر سورمان بکات بەم شیوەیە بۆچوونە کە ی خستۆتەرۆو:

هه‌ده‌ك حه‌رف ژێ هه‌بن به‌ مه‌عنا فیه‌لی دین، وه‌كو نه‌ها مه‌سه‌لا دهبیژی: فلان كه‌س هاته‌یه، مرۆقه‌ك د جه‌واپیدا دهبیژتن: ئایا راسته‌ ئه‌و مره‌فه‌ هاته‌یه و یاخو مره‌فه‌ك خه‌به‌ری ژ بۆی ته‌ تینه‌ كو فلان مره‌فه‌مێ یه‌، تو دهبیژی چه‌ یانی، ئه‌ف له‌فه‌ چه‌ ئه‌فالی ته‌عه‌جوبه‌، یانی عه‌جیب كو ئه‌و مرۆفه‌ فه‌وت بوویه، ب فی ته‌رزی حروف هه‌نه‌ كو بخوه‌، ئه‌گه‌ر چه‌ حه‌رفه‌، لاكین د زمینی ویدانی فیه‌ل تیه‌ فه‌م کرین، وه‌كو نه‌ها مرۆقه‌ك دهبیژه‌ كو ئیروكه‌ د هه‌قینی عه‌رد قه‌رسییه‌، تو د جوابیدانی دهبیژی وه‌. یانی عه‌جایب د فی وه‌قتیدانی ژێ عه‌رد دقومه‌. (بایه‌زیدی، ۲۲)

۵-۲-۳- جه‌ختکردنه‌وه‌ (ته‌ئکید)

له‌مه‌شدا نووسه‌ر ناوی فیه‌لی لێناوه‌، له‌ راستیشدا ته‌نیا دووباره‌ کردنه‌وه‌ی ئه‌و شته‌یه‌ كه‌ قسه‌ كه‌ر ده‌یلت و داوا ی ده‌كات. دووباره‌ کردنه‌وه‌ كه‌ له‌ رووی واتاییه‌وه‌ بۆ جه‌ختکردنه‌وه‌ له‌ شتیك به‌ كاریت: «فیه‌لا ته‌ئکیدێ ژێ هه‌یه‌، یانی قه‌وی مه‌حكهم کرنی، وه‌كو نه‌ها دهبیژی یه‌ کی كو: فلانه‌ تشتی بده‌ منئه‌و ژێ دهبیژت كو نام، تو تیکرار دهبیژی كو ددی ددی، ئه‌ف فیه‌ل ته‌ئکیده‌، یانی ب فی نفی ئه‌ز دی وی تشتی ژ ته‌ بستینم» (سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ۲۳).

۵-۲-۴- هه‌یز و په‌رسیا کردن

نووسه‌ر له‌ روانگه‌ی قسه‌ کردنی کوردییه‌وه‌، باسی له‌ هه‌یزخستنه‌سه‌ر وشه‌ی کردوو بۆ ئەوێ ناوی هه‌یزی لێ بنیت، به‌لكو ئه‌نجامه‌ کە ی باسکردوو كه‌ به‌ هۆی هه‌یزخستنه‌سه‌ره‌وه‌ په‌رسیا دروست ده‌بیت:

فیه‌ل ئیستیفه‌ام ژێ هه‌یه‌، یانی تو ئه‌وی خه‌به‌ری دهبیژی دبه‌ به‌ر زه‌نا وی مرۆقی دیخی، كو ئه‌وی فیه‌لی دکتان یانی ناکتان، ئه‌و فیه‌ل د ئاخیردانی یایه‌کی داتینی، وه‌كو نه‌ها دهبیژی كو دخویی، دچی، دکی، یانی ئه‌ف شولانه‌ تو ب بیه‌ر وی مرۆفکی دیخنی، ئه‌و ژێ یان دکه‌ و یانی ناکتان. ئه‌ف ژێ فیه‌ل ئیستیفه‌ام دهبیژین.

۵-۲-۵- هاوواتا

نووسه‌ر بۆ ئەوێ ناوی هاوواتا به‌ینیت، ته‌نیا له‌ چوارچۆیه‌ی هاوواتابوون و هاوشیوه‌بوونی کاره‌کان ناوی ناوی ئه‌فالی موشته‌ره‌ که، واته‌ کاره‌ هاوبه‌شه‌کان. ئه‌مانه‌ش ته‌نیا هاوواتان و هه‌یج رۆلێکی ریزمانیان نییه‌: ئه‌فالی موشته‌ره‌ که ژێ هه‌ین، یانی دبتن كو دوو و سی فیه‌ل ب مه‌عنایه‌ کی ببتن، وه‌كو نه‌ها قه‌رمین و فه‌رسیین و جه‌مدین، ئه‌قنه‌ هه‌ر سی ژێ ب مه‌عنایه‌ کی نه‌ و ب غه‌یر ژ قان ژێ گه‌له‌ك ئه‌فالی موشته‌ره‌ که هه‌بن، كو دشبنه‌ قانه‌.

۶- ناو

۶-۱- ئاوه لئاو (سيفهت)

نووسهر له باسي سيفه تدا ئه وهى نيشانداوه كه سيفهت بو تاك و تهسنييه و كوڤيه، جا چ نير بى يان مى يان جامد، ههروهها بو تهسنييه و جمع نيشانهى (ن) وهرده گرييت: وهك فلان تايفه خه بيسن، ههسپيد فلان جهى ب خه باتن. ناوبراو ئه م پيتى نوونه به علامه تي تهسنييه و جمع ده ناسييت.

۶-۲- زيده روهى (موباله غه)

نووسهر بو زيده روهويهك كه واتاي زياده بدات بو وه سفكر دنيك، واژهى (قهوى) به كار هيناوه، دياره ئه وسا له نيو خه لك ئه و وشه يه به كار هاتوو، ههروهك ئيستا له باكوور وشه ي (زهحف) جيگه ي گرتو ته وه: وه سف موباله غه دبتن، ئيجارى لازمه د وه سفا موباله غه دانى له فز قهوى بيته داين، مه سه لا وه كو نها دبيري كو: ئى سال بازي ر قهوى ئه رزانى يه، ئه ف وه سفه ژ بو موباله غه يه، يانى كه له ك زيده ئه رزانييه. ئه وان هى سه ره وه ناوى جنس بوون.

۶-۳- ناوى عه له م

نووسهر وهها ده يناسييت كه ئه و ناوانه ن تايبه تن به مرو ف يان گيانله بهر، جا ناوى ره سه نى كوردى به نموونه هيناوه ته وه:

ئيسم عه له م ژى هه يه، عه له م ئه وه كو مه خسووس ئانى مرو فه كي وه يانى حه يوانه كي موعه بييه ن به، وه كو نها مه سه لا عه مو و شه مو و حه سو و يانه نا فيد ژنان وه كو نها مه سه لا گولى و به سي و فاتى، ئه فنه نا فن، ئه م ما مه خسووسن بو مرو فى و بو ژنى كو ناف دانينه دبتن نا فيد حه يوانان عه له م داتينن، مه سه لا نا فى هه سپه كي مه علوومه خش (خش) و عه ره ب و عه جه م گازى دكن، ئه فنه ژى عه له من، يانى نا فيد مه خسووسن ب وان هه سپيد ناف دانينه و دبتن كو نا فيد مه خسووس لكاوى (لطاوى) چيلان داتينن نا فيد كان مه علوومه وه كو نها كزو و كه لش و كيلو داتينن و نا فيد چيلان ژى وه كو نها خزو و تيلو دانينن، نا فيد په ز و حه يوانيد مايى ژى ديسانى مه علوومه داتينن، ئه فنه ژى عه له مه.

۶-۴- ناوى شوين و ناوى كات

نووسهر ئه مه ي هه ر وهك عه ره بى (اسم مكان و زمان) هيناوه و له ريزمانى ئيستا دا ئاوه لئاوى شوين و ئاوه لئاوى كاتى بو دانراوه:

ئیسیم زه مان و ئیسیم مه کان ژێ ههین، ئیسیم زه مان ناڤی وه قته کی مه علوومییه، وه کو نها دبێژی کو سوبه بوویه و نیفرۆ بۆری یه و ئیڤار نێزوکه، ئەقنه ناڤن ژ بۆی وان وه قتید مه علوومه. هه ر چی ناڤی کو ناڤید وه قتانن ئەو ژێ ئیسیم زه مانن. ئەمما ئیسیم مه کان ناڤید جهانن، مه سه لا وه کو نها دبێژی کو نه والا کوور و زه قیا درێژ، میرگان، کانی، ئەقنه ژێ ئیسیم مه کانن. یانی ناڤید وان جهید مه خسووسه نه، هه رچی ناڤید کو ب قی ته رزی ناڤید جهانن، ئەو ژێ ئیسیم مه کانن. (بایه زیدی، ۳۲)

۵-۶- ناوی لیکدراو

له م جوهره شیاندا نووسه ر به «موره کهب» ی ناوه یناوه و پیتی وایه له دوو له فز پیک دین، ئەوانیش ناو و سیفه تن. ئەو ناوانه ی بۆ باش و خراپ به کاردین، نووسه ر به ئەسمائی زه میمه و ئەسمائی هه سه نه ی ناوده نیته:

ناڤین ئەسمایید زه میمه نه، یان ناڤید خرابن و ده لاله ت زه می دکتن، ئەمما ئەسمایید هه سه نه ژێ هه بن کو ده لاله ت ل مه دحی و قنجی یی دکتن، ئەو ژێ هه م ناڤ و هه م وه سفا ب قنجی یه، مه سه لا وه کو نها دبێژین خیرۆ یومنو ئەقنه ژێ ناڤن، لاکین وه سفه ژێ، یانی ئەو مرۆفه قنجه و خوه ی خیر و ب یومنه. (سه رچاوه ی پیشوو، ۳۳)

۶-۶- ناوی موتهلق

نووسه ر مه به سته ی ئەو ناوانه ن که ته نیا له کۆمه لگه ی کوردیدا به کاردین و تایبه تن به کوردان، وه ک: محو، علو و خلۆ. ناوی کونیه دار نووسه ر خو ی پیناسه ی ده کات و ده نووسیت:

کونیه ئەوه کو وه قتی کو زارۆک دوه لده، باب و دایید وی زارۆکی نیه تا ب خه به ری دکن، ئەگه ر کوره ناڤی وی مه سه لا پاشۆ و میرۆ و سوارۆ داتینن، مه راما وان گویا ئەوه کو ئەو کور مه زن بیتن و بیت پاشا و یان میر و یان بته سواره کی قه وی زیده قنج، وه ئەگه ر که چه ناڤی وی صونه و جه واهیر و له عل داتینن، یانی نیبه ت دکن کو ئەو که چه مه زن بیتن و سپه حی و رند بیتن، وه کو ئوردکان وه کو جه واهیران وه کو له علان مه شهوور بیتن. هه رچی ئیسیمید کو ب قی ته رزی نه، ژ وان را کونیه دبێژین.

۷-۶- ناوی بچوکراره (اسم التصغیر)

نووسه ر مه به سته که روون ده کاته وه که بچوو ککردنه وه بۆ سووک ته ماشا کاردن یان هه ژاری به کاردیت و به نیشانه ی (ک) له کورمانجی ده ناسریته وه:

ئیسیم ته سفیر ژێ هه یه، یانی ناڤ بچوو ک کرین، موراد ژ ته سفیری ته حقیره یانی ژاریه، عه لامه تی ته سفیری حه رف کافه ب ئاخیری ناڤی دزه لقنه، مه سه لا وه کو نها دبێژی کو کورک و بابک و مرۆڤکک. ته سفیری ئیسیمید هه یوانان و جامیدان ژێ دبتن، مه سه لا ناڤید هه یوانان

وه‌کو‌نهما‌دییژی‌هه‌سپه‌ک‌و‌په‌زه‌ک‌و‌ته‌یره‌ک،‌میسالا‌ته‌سغیرا‌ناقید‌جامدان‌وه‌کو‌نهما‌دییژی‌داره‌ک،‌دیژه‌ک‌و‌کلاڤه‌ک.

هه‌روه‌ها‌ئه‌گه‌ر‌وشه‌که‌خۆی‌کو‌تایی‌به‌پیتی‌(ک)‌هاتبیت،‌ئه‌وا‌پیتیکی‌دیکه‌ی‌کافی‌بو‌زیادده‌کریت:

ئه‌گه‌ر‌مه‌سه‌لا‌ئاخیری‌ناڤه‌کی‌د‌ئه‌سلدانئ‌حرف‌کاف‌ببتن،‌ئيجاری‌ئه‌و‌حرف‌دبه‌دوو‌کاف،‌یه‌ک‌حرفا‌ئه‌سلییه‌و‌کافه‌ک‌ژی‌کافا‌ته‌سغیرئ‌یه،‌مه‌سه‌لا‌وه‌کو‌نهما‌ئیسمی‌کورک‌و‌میرک‌و‌خیشک‌ئه‌ڤنه‌وه‌کو‌ته‌سغیرکی‌لازمه‌کو‌حرف‌کاف‌بیته‌دوو‌حرف،‌مه‌سه‌لا‌دییژی‌کورک‌و‌میرک‌و‌خیشک.‌کافه‌ک‌ژ‌ئه‌سلی‌له‌ڤزییه‌و‌کافه‌ک‌عه‌لامه‌تی‌ته‌سغیرئ‌یه.

۶-۸- ئه‌سمائول‌ئه‌فعال

ئه‌مه‌له‌کور‌دیدا‌هه‌ر‌له‌نیو‌چاووگدا‌جیگه‌ی‌ده‌بیته‌وه،‌بیگومان‌کاره‌کان‌به‌هۆی‌نوونی‌چاوگه‌وه‌ده‌بنه‌چاووگ‌و‌هه‌موو‌چاوگیکیش‌ناوه.‌نووسه‌ر‌وه‌ک‌ده‌ستووری‌زمانی‌عه‌ره‌بی‌ئه‌مه‌ی‌هیناوه‌ته‌وه: «ئه‌سمائی‌ئه‌فعال‌ژی‌هه‌ین،‌یانی‌ناقید‌فیعلانن،‌مه‌سه‌لا‌وه‌کو‌نهما‌ڤرین‌و‌برین‌و‌کرین‌ئه‌ڤ‌له‌ڤزانه‌ناقن‌ژ‌بو‌ی‌وی‌فیعلا‌کو‌پیدا‌دبتن‌کو‌په‌رواز‌و‌ڤه‌تغ‌دکرین.»

۶-۹- ناوی‌گشتی‌و‌ناوی‌تایبه‌تی

نووسه‌ر‌بو‌ئه‌م‌دوو‌شیوه‌یه‌ده‌ربرینی‌(ئه‌سمائی‌موشته‌ره‌که‌و‌ئه‌سمائی‌موجه‌ره‌ده‌ی‌به‌کاره‌یناوه‌و‌بو‌هه‌ر‌یه‌کیکیشیان‌نمونه‌ی‌هیناوه‌ته‌وه.‌ناوی‌تاممه‌و‌ناوی‌ناقیسه:‌وه‌ک‌نووسه‌ر‌خۆی‌پیناسه‌یان‌ده‌کات‌تاممه‌ئه‌وانه‌ن‌که‌له‌کاتی‌گو‌کردندا‌هیچ‌ده‌نگیک‌له‌وشه‌که‌نه‌چرپنراوه‌و‌ئه‌وه‌ی‌ناقیسه‌ش‌ئه‌وه‌یه‌که‌ده‌نگ‌لابردراوه،‌له‌راستیشدا‌ئه‌مه‌شیوه‌یه‌که‌له‌کورترکردنه‌وه‌و‌به‌ناته‌واو‌حسیب‌ناکرین:

ئه‌سمایید‌تاممه‌ئه‌وین‌کو‌حروفید‌وی‌ئه‌سلییه‌ته‌مام‌تینه‌گو‌تن،‌وه‌کو‌نهما‌دییژی‌جه‌عفه‌ر‌و‌ئیسماعیل‌و‌حه‌یده‌ر،‌ئه‌ڤنه‌ئه‌سمایید‌تاممه‌نه،‌ئه‌مما‌ئه‌سمایید‌ناقیسه‌یانی‌ب‌کیماسی‌ئه‌وین‌کو‌حروفید‌وی‌ئه‌سلییه‌ته‌مام‌نین،‌وه‌کو‌نهما‌دییژی‌جه‌عفو،‌سمو،‌حه‌یدو،‌ئه‌ڤنه‌ناقید‌ناقیسه‌نه،‌له‌ورانی‌حروفید‌وان‌ئه‌سلییه‌ژی‌کيمن.

۷- به‌شی‌فه‌ره‌نگسازی‌و‌به‌رنامه‌ی‌بایه‌زیدی

له‌به‌شی‌فه‌ره‌نگسازییه‌که‌دا‌که‌له‌لاپه‌ره‌۷۷‌هوه‌بو‌لاپه‌ره‌۱۲۸‌ی‌گرتووه،‌بایه‌زیدی‌نزیکه‌ی‌۱۵۰۰‌وشه‌ی‌کوردي‌هیناوه‌ته‌وه‌و‌به‌تورکی‌مانای‌لیکداوه‌ته‌وه،‌تییدا‌باسه‌که‌ی‌کردو‌ته‌سئ‌به‌ش:‌له‌به‌شی‌یه‌که‌مدا‌چهند‌فیعلیکی‌کوردي‌ی‌کورمانجی‌هیناوه‌ته‌وه‌و‌ناوی‌لیناون‌ئه‌فعالی

موشته‌ره که، له به‌رامبه‌ریدا یه‌ک واتای تورکی بۆ نووسیون، ژماره‌ی وشه‌کان ده‌گاته ۲۹۸ وشه: ئە‌فعالید موشته‌ره‌که، یانی ب شه‌ریکانی: ئاخافتن، خه‌به‌ردان، که‌للمین، پیاقتن، گۆتن، بیژه: سۆزسویلمک^۱. بۆرین، ده‌ربازبووین، خه‌رجین، کیچمک^۲. بۆراندین، ده‌ربازکرین، به‌ارتن، خه‌رجاندین: گیچورمک^۳

له به‌شی دووه‌مدا یه‌ک وشه‌ی کوردی هیناوه‌ته‌وه و له به‌رامبه‌ردا زیاتر له واتایه‌کی تورکی بۆ نووسیون. ئە‌م وشانه‌ش ژماره‌یان ده‌گاته ۱۰۵ وشه. ئە‌ف ئە‌فعالید مه‌زکووره مه‌عنایکه فیعل دوو و سۆ و چار هه‌بن هه‌موو موشته‌ره‌کن د مه‌عنایکه‌ی دا، لاکین ب عه‌کسا وان هه‌یه، ئیجاری فیعل بکه ب چه‌ند مه‌عنان تیتن، لازمه تو بزانی ئیدی ئانه کوره‌جه بعمیلینی و مه‌عنا بکی. ئە‌فعال و ئە‌سمایید واحیده کو ب چه‌ند مه‌عنا تیتن به‌یان بکن، مه‌سه‌لا: قوراندین: ^۴ اویمق و قومق معناسنه گلیور^۵

به‌شی سێیه‌میان که ۱۰۲۵ وشه‌یه، چه‌ند ناویکی کوردی هیناون و به‌شپوه‌ی گشتی یه‌ک واتای تورکی بۆ داناون، هه‌ر وه‌ک خۆی ده‌لێت: وه‌کو دنێ مه‌علوم بیتن کو ئە‌سماء ژێ هه‌ین، کو مه‌عنایکه و ب چه‌ند ئیسمان دیبێژین، مه‌سه‌لا وه‌کو نه‌ا دیبێژی کو ئاپ و مام: عه‌موودمکدر^۶ کور و لاو پسه‌ر: اوغل دیمکدر^۷ به‌رف، به‌فر: قار دیمکدر^۸

۸- به‌شی گفتوگۆی کوردی

ئە‌م به‌شه‌ی ده‌ستخه‌ته‌که که له لاپه‌ره ۱۲۷ ده‌ست پیده‌کات به‌ کۆتایی هاتنی ده‌ستخه‌ته‌که که لاپه‌ره ۱۴۴ ه کۆتایی پیدیت، بریتیه له پاشکۆیه‌ک و تیبیدا گفتوگۆیه‌کی نیوان دوو که‌سی کورد ده‌کات، گفتوگۆکه له رووکه‌شدا بۆ پراکتیک کردنی ئە‌و باباتانه‌یه که بایه‌زیدی خستویه‌تیه روو، به‌لام له راستیدا چه‌ند لایه‌نیکی میژوویشی تیدا باس کردوه، به‌لام ئامانجی سه‌ره‌کی پراکتیک کردنه تا ئاسان تیبگه‌ن، هه‌روه‌ک خۆی نوسیویه‌تی: وه‌کو دنێ لازمه کو هنده‌ک خه‌به‌ردان هین کو پیکه‌ه زه‌م دبن و باش ب وان دگه‌ل یه‌ک و دوو دئاخفن، به‌عه‌زه‌کی ژ وان

¹ Sözsöyleme.

² Geçmek.

³ Geçirmek.

^۴ ده‌رکردن، ده‌رکرن، ده‌رخستن.

⁵ Kovmak manasına geliyor.

⁶ Emu demektir.

⁷ Oğul demektir.

⁸ Kar demektir.

خه‌به‌ران ژی د زیلا فی ریساله‌یی زیکر بکن، دا ته‌که‌لوما کورمانجی ژی ل سهر تالیبان هیسای بیتن (بایه‌زیدی، ۱۲۸). باسه‌که له ژیر ناوی: زیل الرساله د به‌حسا سوئال و جه‌وابانه: واته‌گفتوگۆیه‌که له شیوه‌ی پرسیار و وه‌لامن. که‌سیکی بۆتانی له دیاربه‌که‌روه هاتوو و ده‌به‌ویت بچیتته‌شام، چند زانیارییه‌ک لهو ساله‌دا ده‌خاته‌روو، که ده‌توانین له‌م چند خاله‌دا کورتی بکه‌ینه‌وه:

۱- فه‌رمانره‌وای بۆتان و دیاربه‌که له کوردان نه‌بوونه و حال‌ی کوردان ئه‌وسا باش نه‌بووه «وه‌لات نه‌راحته و میری مه‌ژی بیانیه و بی‌رحمه و حال‌ی خۆجیان ژ ده‌ست نین» (توحفه‌تولخوللان فی زمان‌ی کوردان، ل ۱۲۸).

۲- خۆراک و ده‌غل هه‌رزان بووه، به‌لام پاره‌نه‌بووه و ریگه‌ش زۆر به‌ترس بوونه و ئاساییشیان نه‌بووه: «خوارن و ده‌خل ئه‌رزانه‌وه‌لی دراف قه‌وی کیمه، دان و ستان‌دین نین و ری ژی زیده‌ب‌ترسن، بی‌قافله‌گه‌ریان مومکین نینه.»

۳- قه‌زا و ناحیه‌کانی ئه‌وسای ده‌قه‌ری بۆتان دیاره‌زیاتر له‌بیست قه‌زا و ناحیه‌بوونه و ژماره‌ی دانیش‌توان زۆر‌بووه «وه‌لات قه‌وی مه‌زنه و ژ بیستی زیده‌قه‌زا و ناحیه‌هین و ژ بیست هه‌زاری ژۆرتی نفوسی تی هه‌ین و بقه‌ومه ده‌دوانزه‌هه‌زار خوی شه‌سه‌تخانه‌باژاری ژ ب ده‌ردکه‌فتن، قه‌وی ژی هاتینه» (توحفه‌تولخوللان فی زمان‌ی کوردان، ل ۱۲۹-۱۳۰)

۴- ره‌وه‌ندی و کۆچه‌رییه‌ کورده‌کان زۆر جارن یاخی ده‌بن و ده‌چنه‌ئیران.

۵- شوکروللا‌خانی شکاکی فه‌رمانداری له‌شکری عه‌جه‌م/رافیزی ده‌کات و نیازی هه‌رشیان هه‌یه‌بو سهر عیلا‌زیلان.

۶- له‌شکری قزلباشان نه‌خۆشیان که‌وتۆته‌ناو و زۆریان لی‌مردوون.

۹- ئه‌نجام

به‌ره‌می توحفه‌تولخوللان فی زمان‌ی کوردان که له‌په‌نجا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌م نووسراوه، ده‌بیته‌یه‌که‌م به‌ره‌می په‌خشانی خۆمال‌یی کوردی که به‌ورده‌کارییه‌وه‌باسی ریزمان‌ی کوردی بکات. به‌ره‌مه‌که له‌ژیر کاریگه‌ری زمان‌ی عه‌ره‌بی و به‌به‌راورد‌کردنی له‌گه‌ل زمان‌ی تورکی نووسراوه. مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی به‌ره‌مه‌که‌ی بو‌خاتری ئه‌لیکساندر ژابای قونسولی رووس له‌ئه‌رزهرۆم نووسیوه. به‌ره‌مه‌که‌ی ویرای به‌شی ریزمان، هه‌ریه‌که له‌به‌شی فه‌ره‌نگ و به‌شی گفتوگۆی‌شی له‌خۆگرتوو. له‌به‌شی ریزماندا بایه‌زیدی هه‌ولیداوه‌باسی هه‌موو لایه‌نه‌کانی ریزمان بکات له‌پیت و ناو و کاره‌وه، به‌لام له‌هه‌ندی‌ک بابه‌تدا به‌گویره‌ی رینووسی ئه‌وسا تووشی هه‌له‌بووه و به‌پیتی روانگه‌ی عه‌ره‌بی ریزمانی کوردی دارشتوو. له‌به‌شی فه‌ره‌نگ‌سازیه‌که‌دا که له‌هه‌مه‌ر

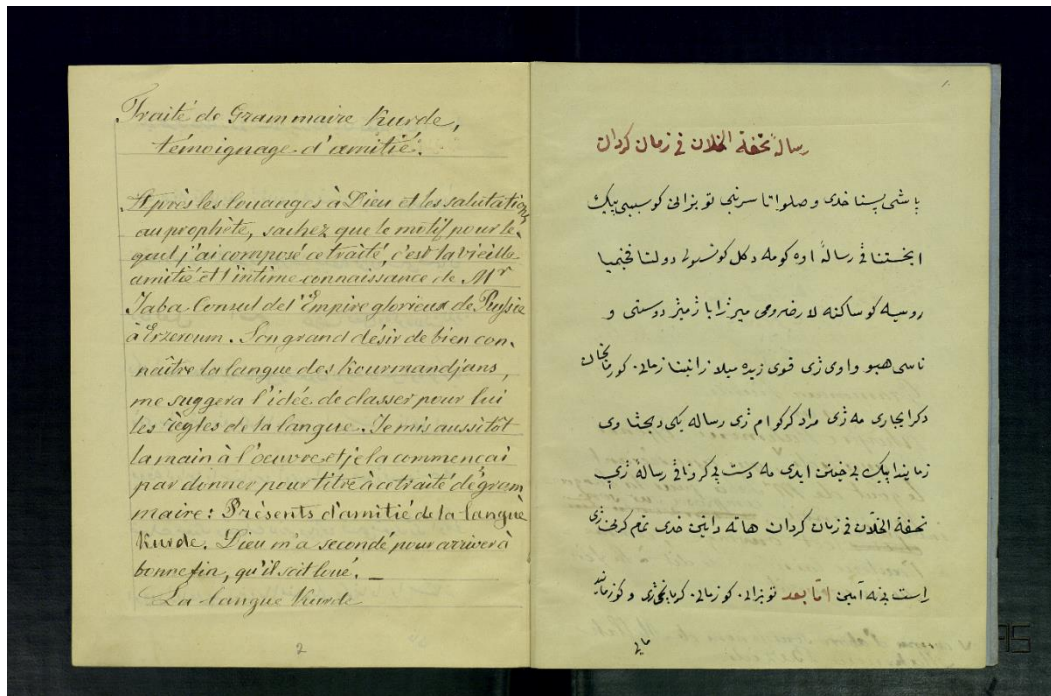
زمانی کوردی زمانی تورکی نووسیوه، نزیکه‌ی ١٥٠٠ وشه‌ی کوردی واتاکه‌ی به تورکی نووسیوه. بایه‌زیدی له به‌شی پرسیار و وه‌لام بو زیاتر فیربوونی زمانی کوردی، ئاماژه‌ی بو چند لایه‌نیکه‌ی میژووی کورد به‌گشتی و میژووی ده‌قه‌ری بو‌تان کردووه.

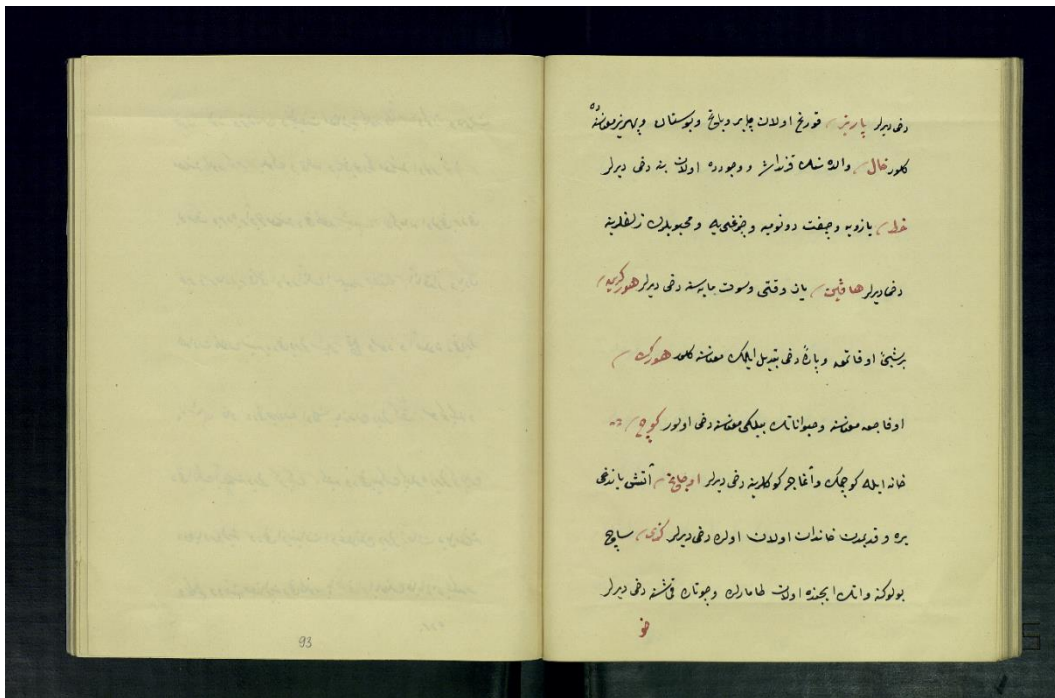
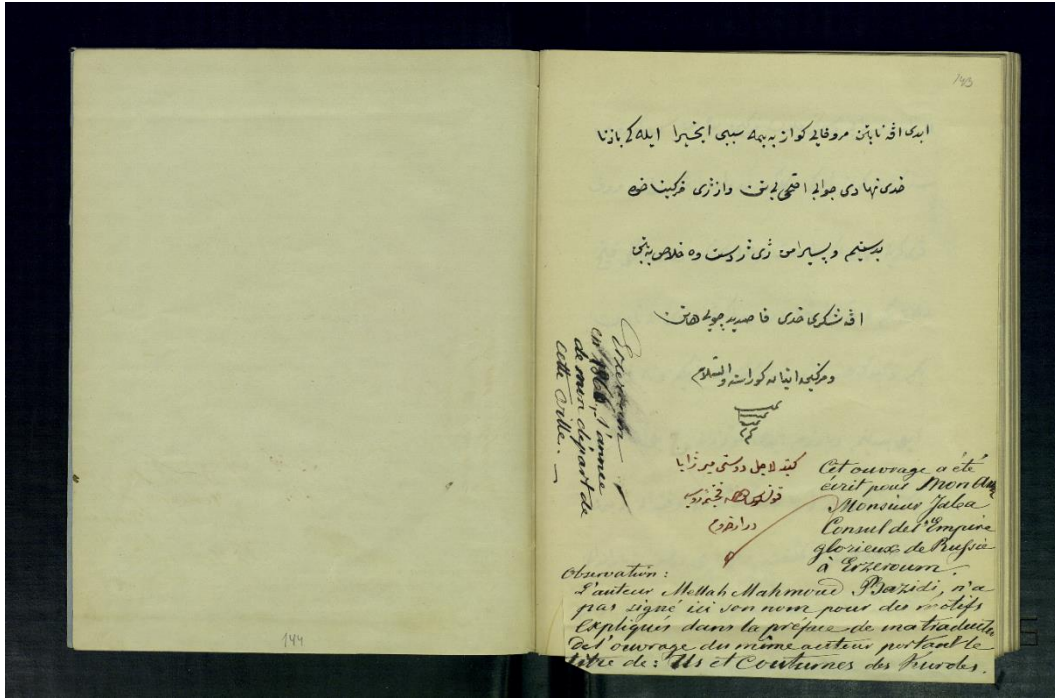
وینه‌ی چهند لاپه‌ره‌یه کی ده‌سته‌ته‌ه

هذا کتاب قواعد
لسان کوردی به
ف عادتتم

Grammaire kurde
par
Mehdi Mahomed Effendi
Bayazidi, qui appréciant
le goût de Mr Saba pour la langue
kurmandji, ~~composée sur parole~~
invitation cet ouvrage, comme
l'auteur lui-même le dit à la fin
du manuscrit, et dans sa dédicace.

✓ comme s'abore sous le nom de Mellak
Mahomed Bayazidi.

سه رچاوه کان

ژابا، ئۆگست (۲۰۱۰). فه رهه نگی کوردی-فه ره نسی. پیشه کی و وه رگیرانی پیشه کی و دوو باره له چاپدانه وهی نه جات عه بدوللا. هه ولیر.

پیربال، فه ره اد (۲۰۰۰). مه لا مه حموود بایه زیدی یه که م چیرۆکنووس و په خشاننووسی کورد. هه ولیر.

بایه زیدی، مه لا مه حموود (بیته). توحفه تولخولان فی زمانی کوردان. کۆلکسیۆنی ئه رشیقی ئه لیکساندر ژابا.

Ztürk, Mustafa (2017). *Koleksiyona Aleksander Jaba ya Destnivîsên Kurdî*.

Vekolîn û Saloxdan. Weşana Lîs.

Çelik, Murat (2015). *Adat û Risumatnameê Tewayifê Ekradiye, Mela Mehmûdê Bazîdî: Metn û Lêkolîn*. Têzî Master, Zankoya Mardîn Artuklu.